

KARTA ROMANIČKE I PREDROMANIČKE BAŠTINE

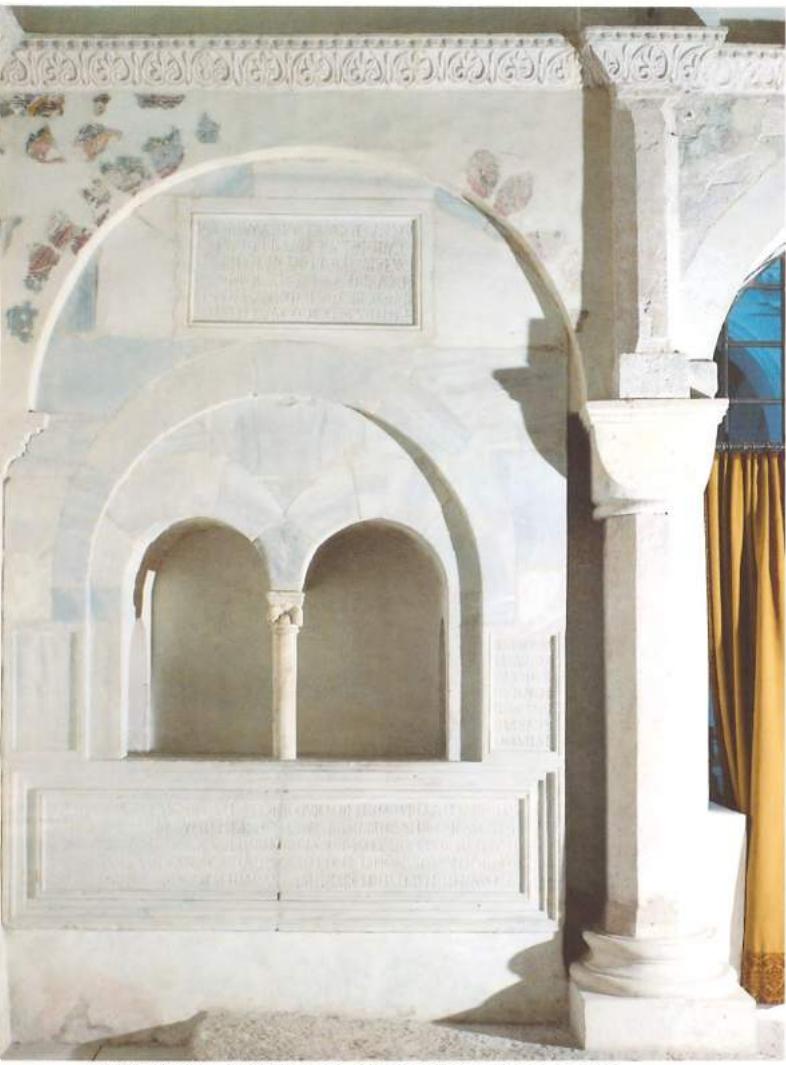
ROMANIKA, stilsko razdoblje u zapadnoeur. umjetnosti koje traje otprije 1000 – 1250. U crkv. je graditeljstvu romančki stil zadržao tlocrtni raspored ranokršć. bazilike. Građevine imaju pretežno oblik lat. križa sa zrakastim kapelama ili trima apsidama; isprva su prekrivene ravnim drvenim stropom, a potom dobivaju kamene polukružne i bačvaste svodove. Srednji brod dijele od nižih bočnih brodova stupovi; kapiteli dobivaju kockaste oblike, a ukrašuju se klesanim biljnim i figuralnim motivima. Lukovi su polukružni, kao i tzv. slijepce arkade, koje ukrašuju vanjske gornje dijelove zidova ispod krovnoga vijenca. Uz pročelje je zvonik, u većem broju primjera odijeljen od crkve. Opća je značajka romančke arhitekture masivnost zidova, jednostavna i logična konstrukcija te bogata horizontalna raščlanjenost građevnog volumena.

U romančkom se kiparstvu pojavljuje jak osjećaj za plastičnost, prvi put nakon kasne antike. Skulpture, reljefi i velika slobodna plastika vezana

je redovito uz arhitekturu; ostvarena frontalno, arhajski strogo, u zatvorenim linijama, lišena je osobnosti, a u obradi detalja teži shematizaciji. Slične se težnje uočavaju i kod zidnih slika i minijatura. — Umjetnički obrt u romanici (obredni predmeti, relikvijari) rabi plemenite kovine te dragu kamenje, emajl i dr.

Na hrvatskome prostoru romanika je zastupljena reprezentativnim spomenicima, poglavito u jadranskim gradovima; spomenici toga doba rijetki su u kontinentalnom dijelu, gdje su osim pustošenja Mongola (1242) i tur. osvajanja (XVI. i XVII. st.) uništeni i kasnijim gradnjama, posebice u doba baroka.

Romančki su stil, osim hodočasnika, križara i trgovaca, najviše raširili benediktinci, koji u XI. st. imaju u Hrvatskoj više od 40 samostana, a prihvatali su ga crkva i mnogobrojni gradovi na obali koji postaju središta umj. života. U kontinentalnoj se Hrvatskoj nastanak najvrednijih spomeni-

VEKENEGINA GROBNICA U CRKVI SV. MARIJE U ZADRU

ka veže uz sloj crkvi. i svjetovnoga plemstva ili pak uz djelatnost nekih redova koji često izravno prenose razvijene umj. oblike. Uz imena hrv. kraljeva (Krešimir, Zvonimir), gradskih priora, biskupa i plemkinja, osobito je važno djelovanje papinskih legata (Majnhard, Gebizon, Gerard,

mahom benediktinaca, koji su zbog dogmatskih zahtjeva i teoloških učenja davali zajednički ton, poglavito u arhitektonskim osnovama i u programu skulpture.

U ranijoj i kasnijoj fazi prepleću se i elementi drugih stilova (predromanički ornamenti, biz. komponenta, gotički elementi), što potvrđuje slobodno kreiranje u domaćim radionicama. Kod stvaranja regionalnih inačica važni su i utjecaji Apulije, Lombardije, Venecije, a u S dijelu i Madžarske; od XIII. st. biz. utjecaji slabe i zadržavaju se uglavnom u ikonografiji.

Među mnoštvom umj. ostvarenja pretežito anonimnih, do izražaja dolaze i jake ličnosti domaće sredine (A. Buvina, Radovan).

Znatne su razlike u broju, značaju i vrsnoći spomenika; tako će u prvoj redu spomenici na hrv. obali, a potom istarski, uz poneki iz unutrašnjosti, dati osnovicu za praćenje razvoja i dometa romaničkoga stila na hrv. tlu.

R.

Arhitektura. Zamah gradogradnje pokazuju mnogi gradovi na obali: obnavljaju se stare i podižu nove utvrde i katedrale, oblikuju trgovi i komunalna sjedišta, planski se reguliraju ulične mreže i proširuju predgrađa. Dubrovačke zidine najistaknutiji su fortifikacijski spomenik tog doba. Autonomne gradske komune donose statute s odredbama koje svjedoče o promišljenim urbanističkim koncepcijama. Tako će se u gradske zidine uklopiti obiteljske kuće, biskupske i kneževske rezidencije, samostanski sklopolovi (Šibenik, Hvar, Korčula, Trogir).

Gradska središta mijenjaju izgled gradnjom komunalnih loža i palača gradskih knezova i podestata (Poreč, Motovun, Rab, Trogir, Split, Dubrovnik), koje se prislanjaju uza zidine i na gradska vrata ili se pak dižu na središnjim trgovima. Karakterističan je slučaj pulske vijećnice za koju je adaptiran Dijanin hram na nekadašnjem ant. forumu.

Stambena kuća postaje veća, premda najčešće u granicama skučenih gradskih parcela, rastući u visinu ili oblikujući obiteljske sklopove s unutrašnjim dvorištima (zid prema ulici ponegdje im je okrunjen nizom zubaca, dokazujući njihovu obrambenu funkciju usred grada). Pretežno su to ipak manje zgrade s jednosobnim prostorijama na katu, dok su kuhinje u pravilu u potkroviju. Najviše se romaničkih kuća očuvalo u Splitu, Trogiru i u Zadru, no otkrivaju se i u Kotoru, Dubrovniku, Hvaru, Rabu, Poreču. U XIII. st. kuće se podižu gotovo prema jedinstvenome tipu; vanjskina kuće biva podređena unutrašnjem rasporedu. U prizemlju su portali sastavljenih dovratnika s plošnim lunetama, često ukrašenim obiteljskim grbovima. Dućanska se vrata prepoznaju obično po »vratima na koljeno« (vrata spojena pod istim lukom s prozorom) obnovljene antičke tradicije. Od arhit. plastike karakteristični su međukatni glatki ili profilirani vijenci, dvojni prozori (često s klupicom za cvijeće), konzole pod strehom.

U svjetovnoj arhitekturi izvan gradova najviše se ističu utvrđena vladarska, feudalna ili samostanska sjedišta, najčešće iznad važnih putova

CRKVA SV. KRŠEVANA U ZADRU

UNUTRAŠNOST ZADARSKE KATEDRALE

i prijevoja, povije rijeke ili na rubovima plodnih polja: Klis – utvrda hrvatskih knezova, župana i kraljeva; Knin – kaštel kraljeva i banova; dvor knezova Šubića na Bribirskoj glavici; najstarije jezgre feudalnih burgova u S Hrvatskoj (Medvedgrad, Susedgrad, Samobor, Okić, Ozalj, Kalnik, Orahovica, Drežnik).

Pojava ranoromaničke crkvi arhitekture na hrv. obali može se donekle povezati s razvojem specifičnih predromaničkih tipova; više trobrodnih,

izvorno vjerojatno presvođenih bazilika koje na svojevrstan način zaključuju razvoj predromaničke bazilikalne arhitekture. Najvažnija od njih, Zvonimirova krunidbena crkva Sv. Petra i Mojsija u Solinu pokazuje dosljedan strukturalni odnos vanjskoga plašta s unutrašnjim prostorom, a tradicionalni »Westwerk« izdvaja se kao posebno tijelo pred pročeljem. Crkvica Sv. Nikole na Lopudu zaključuje razvoj tzv. južnodalmatinskog kupolnog tipa s romanički jasnom artikulacijom vanjštine i unutrašnjosti.

PROČELJE KATEDRALE U RABU

Zanimljiva je i recidivna pojava tzv. bizantinizirajućega tipa, čija je osnovna značajka konstrukcija s četiri stupa što nose središnju kupolu (Sv. Petar u Dubrovniku), u dvije domaće inačice iz druge pol. XI. st., koje u pojedinim elementima pokazuju ranoromaničke značajke (Sv. Lovre u Zadru, Sv. Mikula u splitskome Velom Varošu). Ranoromaničke crkve u pravome smislu riječi jednostavne su trobrodne, troapsidne bazi-like sa zvonikom odijeljenim od crkve (Sv. Martin u Lovreču, Sv. Petar u Supetarskoj Dragi, katedrala i Sv. Andrija na Rabu, katedrala u Krku, ranokršćanska crkva Sv. Marije u Ninu, preuređena u XI. st., Sv. Marija u Zadru).

»Pobjednička« romanička crkva razvija svoj skulpturalni program na samome pročelju. Nove liturgijske forme i dogmatska učenja utječu na stvaranje odnosa vanjskoga i unutrašnjega prostora crkve te na preobrazbu arhit. oblike unutar svetišta. U benediktinskim se crkvama produbljuje kor, oblikuje ideja deambulatorija, a u bazilikalnim osnovama prevladava troapsidnost. Medaš zrele romanike u Dalmaciji čine zvonik i samostanski kapitul uz crkvu zadarskih benediktinki iz prvoga desetljeća XII. st. a vezuju se uz opatiju Vekenegu i prvoga hrvatsko-ug. kralja Kolomana. O cjelovitosti i zrelosti romaničkoga izraza svjedoče arhitektura kapitularne dvorane, s karakterističnim kubičnim kapitelima; pojava prvoga eur. križno-rebrastoga svoda (s imenom kralja Kolomana) u Vekeneginoj celli-kapeli (slična cella postoji u zvoniku samostana Sv. Andrije na Rabu) na prvome katu samostanskoga zvonika; nadgrobni Vekenegin spomenik, s dugačkim elegantnim epitafom u majuskulnoj kapitali, te očuvane freske suvremenoga zapadnjačkoga slikarstva.

U XII. i XIII. st. započinju gradnje velikih katedrala u Zadru, Krku, Rabu, Novigradu, Dubrovniku, Kotoru, Splitu, Trogiru, Zagrebu. Uz gradnju katedrale Sv. Stošije i crkve Sv. Krševana u Zadru od sred. XII. st. razvila se radionica koja je svoj utjecaj ostvarila i na gornjem Jadranu, osobito na Krku i Rabu. Crkva Sv. Krševana pokazuje već posve dovršen proces eksteriorizacije kojim je krenula romanička skulptura. Premda je pročelje vremenom izgubilo izvorne dijelove, npr. stupove pod zabatom gl. portala i stupiće pod arkadama završnoga vijenca, još se može vidjeti u kojoj je mjeri skulpturalna plastika sudjelovala u kompoziciji cijele fasade. Utjecaj lombardijske romanike još je jasniji u izgledu galerije središnje apside, nad kojom je stajao fresko-natpis s posvetom i nadnevkom 4. V. 1175.

Sudeći prema nizu sukladnih arhit. odlika, ista je radionica radila u doba zadarskoga nadbiskupa Lampridija i na temeljitu presvođenju katedrale Sv. Stošije. Od izvorne ranokršć. katedrale očuvala se široka apsida i karakterističan odnos srednjega spram bočnih brodova (1:3). U drugoj pol. XII. st. dobila je prostranu trobrodnu kriptu i povišeno svetište nad njom. Nad arkadama stupovlja u unutrašnjosti protežu se elegantne empore matroneja, a izvana prema glavnoj ulici slijepa galerija. U XIII. st. katedrala je bila produžena za dva traveja prema zapadu, s presloženim ranijim pročeljem, nedvojbeno se ugledajući na čuvenu baziliku u Pisi. Katedrale u Novigradu, Krku i Rabu također su djelomično očuvale elemente izvorne ranokršć. strukture. Prva je znatno preuređena sred. XII. st. ugradnjom kripte i prostranoga svetišta nad njom (kripta je imala i novosagrađena romanička katedrala u obližnjem Kopru). Krčkoj katedrali je pred pročeljem prigrađena crkva Sv. Kvirina (oko 1190), na dva kata, od kojih se gornji otvara prema unutrašnjosti katedrale velikim lučnim otvorom pa se poimije kao biskupska kapela bliska tipu njem. dvostrukе kapele (Doppelkapelle). Očuvani dio romaničkoga pročelja katedrale u Senju, građenoga u opeci, usamljeni je primjer upotrebe tog materijala.

Na poč. XIII. st. iz temelja se diže katedrala u Trogiru, koja će u drugoj pol. stoljeća dobiti otvoreno pročelje s dva zvonika nad uglovima (izveden onaj prema gradskome trgu). Unutrašnjost joj je razdijeljena masivnim pilonima u tri lađe od kojih je glavna izrazito naglašena visinom i prostranošću. Ciborij i propovjedaonica sastavni su dio njezine romaničke zamislji. Dubrovačka romanička katedrala (srušena u potresu 1667), koja je svojim oblicima znatno utjecala na sakralnu arhitekturu u zaleđu hrv. obale, bila je jednoapsidna bazilika bez transepta, sa šest parova zidanih pravokutnih stupova koji su nosili masivne arkadne lukove i eliptičnu kupolu nad središtem. Bočni su brodovi imali neprekinute bačvaste svodove (kao bazilika lokrumskoga samostana).

Među mnogobrojnim zvonicima na jadranskoj obali najstariji posve očuvani jest onaj Gospe od zvonika u Splitu (1088/89) sa značajkama romaničkoga monumentaliziranja; nizanjam uskih i stisnutih otvora dobita je izgled četverokatne građevine s biforoma na vrhu. Istome tipu ranoga romaničkoga zvonika pripadaju zvonići Sv. Ivana i Sv. Andrije u Rabu. Zvonići Sv. Marije u Zadru (1105) i katedralni u Rabu (druga pol. XII. st.; piramida iz XV. st.) inačice su tzv. lombardijskoga tipa. To su skladno pro-

ZVONICI U RABU

CRKVA SV. MARIJE S ROMANIČKIM ZVONIKOM U ZADRU

porcionirani četverostrani tornjevi na kojima se broj i veličina otvora povećava prema vrhu koji se rastvara ložom za zvona. Zadarski je zvonik uglavnom vjerno rekonstruiran, od prvoga kata na više (1438 – 53).

Svojom se izvornošću ističe zvonik splitske katedrale (iz temelja obnovljen u XIX/XX. st.). Premda su u prvoj fazi izgrađena samo dva kata, nastavak gradnje slijedio je u biti izvornu zamisao. Po viktosti, transparentnosti i stepenastu sužavanju prema vrhu, idejom postavljanja stupova na uglove masivne gradnje, zvonik je bez analogije u hrv. romanici. Prizemlje obnavlja ideju antičkoga slavoluka, a u elevaciji vijencima, kapitelnom

zonom, formatom otvora i lukova podudara se s arkadama Peristila. Početak gradnje zvonika veže se uz nestali natpis iz 1257. koji spominje Kolafisu, udovicu splitskoga kneza Ivana Cetinskog Frankopana, kao donatoricu zvonika.

Duž cijelog obalnoga pojasa, u gradovima i izvan njih, nastaje i velik broj samostanskih sklopova i skromnijih crkava. Najbolje je očuvana crkva Sv. Marije na Mljetu (XII – XIII. st.), jednobrodna građevina s narteksom, trodijelnim oltarnim prostorom, polukružnom apsidom, te sa širokom eliptičnom kupolom nad pandantivima uvučenima u masivan četvrtasti tambur. Stilski se veže za apuljsku romaničku arhitekturu.

SAMOSTAN SV. MARIJE NA MLJETU

Mnoge manje romaničke crkve regionalnih arhit. tipova postoje na Braču, u Zadru, Kvarneru, i u unutrašnjosti Istre. Obično su to jednobrodne pravokutne građevine s polukružnom ili četvrtastom apsidom, presvođene bačvastim svodom, često pojačanim pojasmicama, i s arkadama na bočnim zidovima. Velik je dio tih crkvica nastao adaptacijom starijih ranokršć. ili predromaničkih kapela. U unutrašnjosti Istre karakteristične su mnogobrojne jednobrodne crkve s ugradenim polukružnim apsidama (Poreština). Vrijedan je primjerak ranoromaničke arhitekture izrazito visoka jednobrodna crkva Sv. Mihovila benediktinskoga samostana na Limu. Sv. Eufemija u Rovinjštini, na ulazu u Limski zaljev, jedinstvena je po sažetu transeptu s tri učahurene pravokutne apside u svetištu. Sv. Kristofor u Rovinjštini (oko 1100), osim na polukružnoj apsidi, ima lezene sa slijepim lukovima i na vanjskim zidovima, što je rijetkost u istarskoj ranoj romaniči (ima ih sjev. zid Sv. Petronile kraj Dvigrada). Srušena crkva Sv. Sofije (XII. st.) u Dvigradu, u romaničkoj fazi razdijeljena zidanim pilonima na tri lade koje završavaju trima upisanim apsidama, najreprezentativniji je spomenik ranoromaničke arhitekture u Istri. Dijelovi romaničkoga klaustra samostana Sv. Petra u Šumi inkorporirani su unutar njegove barokne pregradnje. Sedmerostrana crkvica Sv. Trojice u Rovinju rijedak je primjerak centralne građevine premda s već ranogotičkim naznakama.

U S Hrvatskoj crkve građene u prvoj pol. XIII. st. očuvale su, unatoč kasnijih pregradnja, dijelove i obilježja romanike (Sv. Magdalena u Čazmi). Zbog dugotrajne tur. vladavine broj se romaničkih građevina u Slavoniji prorijedio, ali su se cijelovito održale kapela Sv. Martina u Našicama, kapele Sv. Marije u Bapskoj, Sv. Marije u Moroviću, Sv. Bartolomeja u Novim Mikanovcima (zvonik).

Kiparstvo. Dok je u predromaniči glavni naglasak u opremi crkve nosio njezin unutrašnji apsidni dio, romanička crkva naglašava pročelje, čija arhitektura s protironima, vijencima, konzolama i zabatima zahtijeva pri-

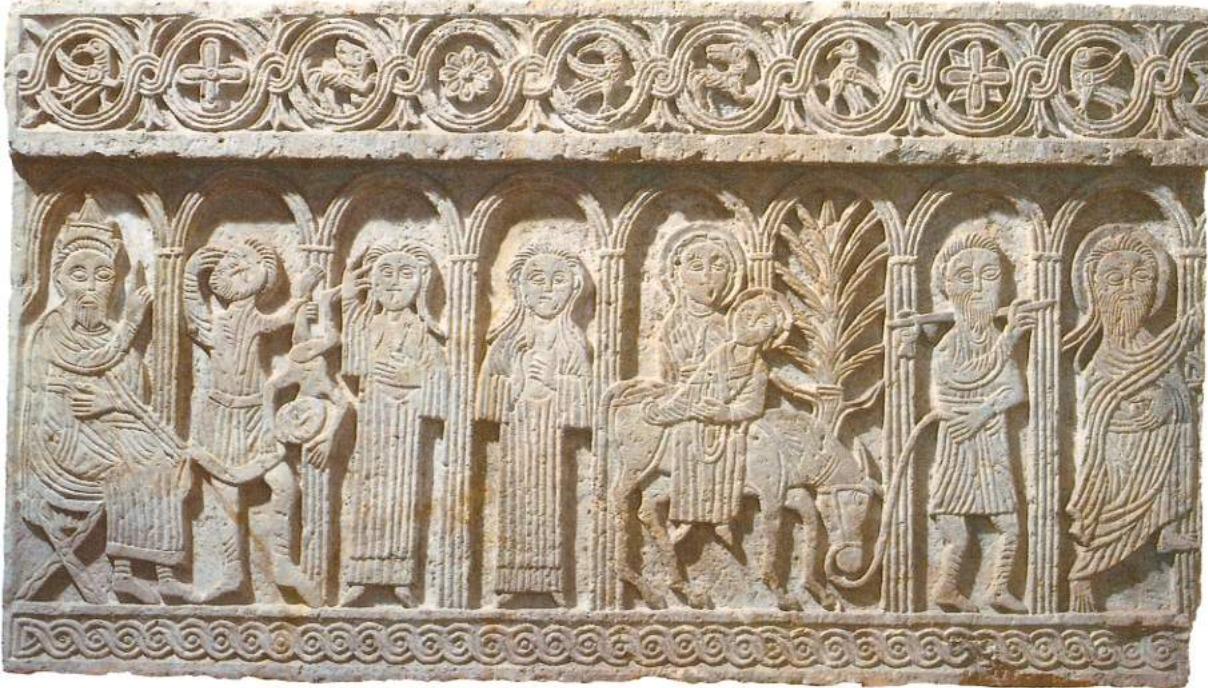
LIK HRVATSKOGA DOSTOJANSTVENIKA IZ BISKUPIJE KRAJ KNINA. Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

RELJEF S LIKOM HRVATSKOGA KRALJA. Split, krstionica katedrale

lagodbu skulpture arhitekturnim oblicima, a uz arhitekturu su vezani i namještaj, minijature, freske, zlatarstvo. Predlošci malih formi primjenjenih umjetnosti često su bili uzorci umjetnosti koja je težila monumentalnome mjerilu. Tako veliko slikano raspelo iz franjevačke crkve u Zadru jednako pripada slikarstvu i kiparstvu, a uzorak mu je vjerojatno i metalni minijaturni predložak; likovi žalosne Gospe i Ivana u stilskoj su i ikonografskoj suprotnosti s tradicionalnim prikazom Krista u slavi. Nastanak skulpture tijekom niza stoljeća omogućuju nepresušni izvori dobre kamene grade, pogotovo u Istri i na mnogim mjestima u Dalmaciji (kraj Trogira, na Korčuli, Braču, Molatu, Rabu), kraj Zagreba i drugdje. No najpristupačniji se materijal nalazio u ruševinama ant. građevina i naselja. U XI. su st. ojačale klesarske radionice u J Dalmaciji između Dubrovnika i Kotora, u Istri osobito duž njezine Z obale te na srednjem Jadranu, poglavito u trokutu između Zadra, Knina i Splita. Osobito je zanimljiva skupina djela kninske klesarske radionice (ulomak monumentalnoga portala s prikazom Stefatona, pronađen na kninskoj tvrđavi; cijelina oltarne pregrade s Crkvine u Biskupiji i tegurij sa splitskoga Sustipana; fragmenti oltarne pregrade i jednoga kamenog raspela iz Plavnog). Među spomenicima istarske ranoromaničke plastike, koja ujedno postavlja i niz problema u preciznijem datiranju, osobito su zanimljivi ulomci iz pulskoga lapidarija; na jednome od njih prikaz Tri Marije na grobu, koji bi mogao pripadati jednome u nas iznimnomo primjeru Svetoga groba, izvana poligonalnoga, a iznutra kružna oblika. Sveti grob ili *Saneta Jerusalem*, kružna oblika s drvenom kupolicom (vjerojatno po uzoru na sličan spomenik u Akvileji), postojao je i u sjev. brodu katedrale u Novigradu.

U najistaknutije pojave starohrv. umjetnosti ubrajaju se oltarne pregrade s posvetnim lat. natpisima. Sred. XI. st. njihovi pluteji dobivaju reljefno razvijene narativne cikluse (pluteji iz zadarskih crkava Sv. Nediljice i Sv.

PLUTEJ IZ CRKVE SV. NEDILJICE U ZADRU. Zadar, Stalna izložba crkvene umjetnosti

Lovre). Linearan crtež pleterne plastike naglo je i gotovo nasilno razriješen u figuralnim prikazima smještenim pod nizom arkada.

Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji ima relativno preciznu ishodišnu dataciju. Ciborij prokonzula Grgura može se pouzdano datirati u četvrt desetljeće XI. st. Stajao je vjerojatno nad glavnim oltarom zadarske katedrale – prvotno posvećene Sv. Petru. Stilski i radionički vezan je uz niz srodnih skulptura i djela (ciborij iz zadarske crkve Sv. Tome, pluteji iz Sv. Nediljice i dijelovi crkv. opreme iz Sv. Petra i Mojsija u Solinu iz splitske katedrale). Splitsko-zadarska radionica isklesala je i lik kralja na prijestolju na pluteju ranoromaničke oltarne pregrade (u XIII. st. uređena u krsni zdenac) iz splitske katedrale. O toj su skulpturi iznesena različita mišljenja. Analiza oblika kraljevske krune i nošnje te njegovih atributa dokazala je da je tu prikazan hrvatski kralj – najvjerojatnije Zvonimir; oltarna pregrada je i inače mjesto na kojemu se ističu imena donatora. Na Baščanskoj ploči nalazi se pak sažetak samostanskoga kartulara na hrv. jeziku, a spominje kralja Zvonimira te Držihu i Dobrovitu sa svjedocima; i u splitskom bi primjeru bio logičniji prikaz stvarnoga kralja nego prikaz Osude nemilosrdnoga dužnika koji je inače rijetkost u slikarstvu, dok je u kiparstvu nepoznat.

Skulpturalni program zrele romanike vezan je uz crkv. pročelje. Očuvani ulomci skulpture s osorske opatske crkve slični su skulpturi crkve u Pomposi kao i onoj na otočiću Torcellu. Riječ je o prvoj romaničkoj skulpturi pročelne namjene u pravom smislu riječi. Portal Sv. Lovre u Zadru donosi najstariji očuvani primjer zaokružene kompozicije portalna u srednjovj. kamenoj skulpturi uopće. Prikazujući na nadvratniku Krista na prijestolju u mandorli koju pridržavaju dva andela, ikonografski se predstavlja jedna od najdalekosežnijih romaničkih inovacija; starji teofanijski prikaz izveden je tek na poznatom reljefu u Saint Genis-des-Fontainesu (1020), a izrađen je na središnjem portalu opatske crkve u Montecassino 1066. i, napokon, u Clunyju. Teofanijski je program u reduciranoj formi razvijen već na sustipanskome oltarnome zabatu i luneti iz XII. st. (naknadno uzidanu vrh dvorišnih vrata crkve Sv. Duha u Splitu).

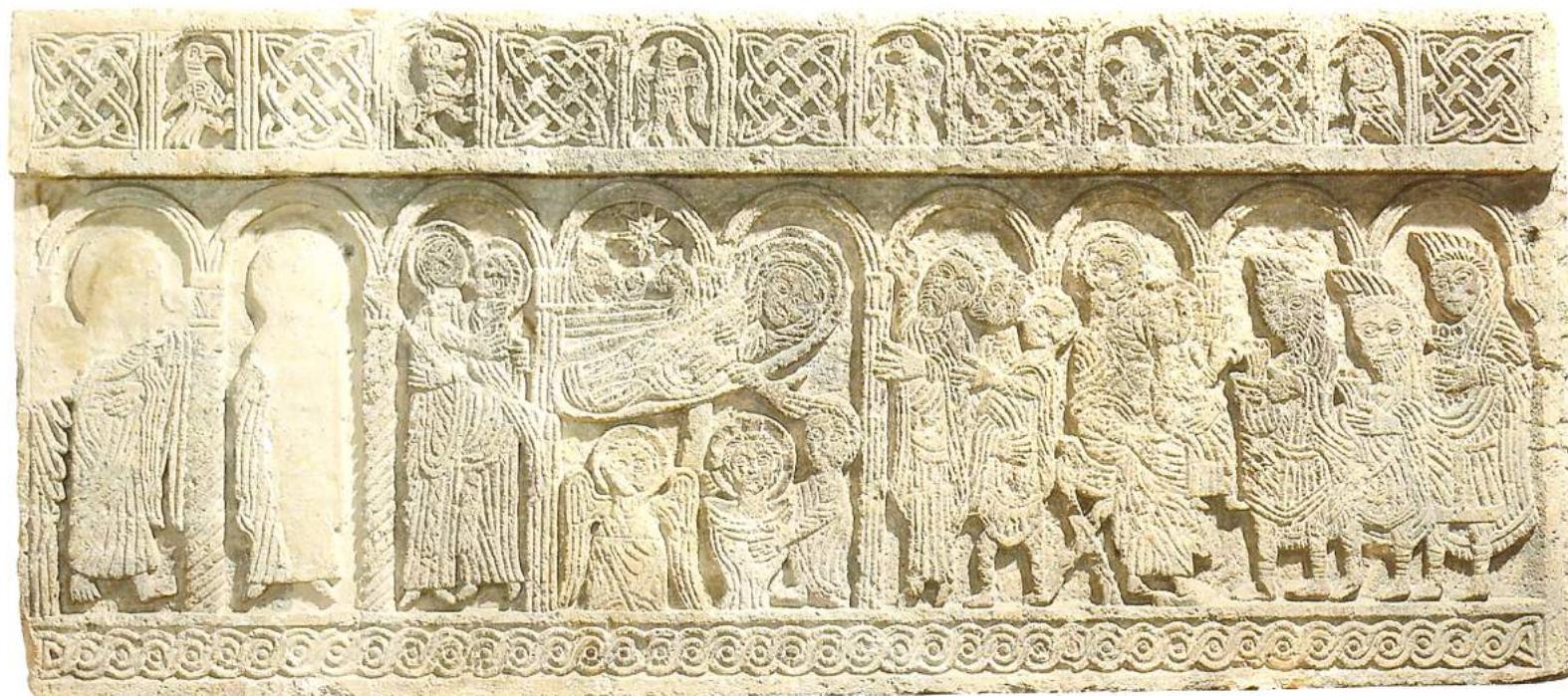
Rana pojava zabatnih portala sa stupovima ili s menzolama nije izazvala veću tipološku raznovrsnost. Portal samostanske crkve u Supetarskoj Dragi na Rabu uzor vjerojatno nalazi u sjevernotal. primjerima. Sudeći prema očuvanim dijelovima i tragovima na pročelju, portalni rapske katedrale i Sv. Krševana u Zadru posve su mu slični. Primjer su zanimljive lokalne inačice zabatnoga portala s lavljim menzolama vrata crkve Sv. Mikule u splitskome Velom Varošu s poč. XII. st. Iz istoga su doba i ulomci bogato ukrašena pročelja benediktinske crkve na Sustipanu u Splitu, a nešto je mlada pojava stepenasto usječenih portala. Ikonografski, svi obraduju kristološku simboliku grijeha i smrti.

Obradba kapitela zorno pokazuje nastajanje romaničkoga skulpturalnog izraza. Podrijetlo im je ranokršćansko, a u našu skulpturu dolaze preko Akvileje (bazilika posvećena 1031) te brojnih gornjojadranских inačica istoga tipa. Među najzanimljivije kapitele ubrajaju se oni iz bazilike u Sutlovreću, iz Sv. Petra u Dragi na Rabu (crkva posvećena 1059), iz rapskoga Sv. Ivana i iz zadarske Sv. Marije Velike. Izrazitu zbijenost s naglašenim ugaonim ispuštenjima i konkavnim abakusima imaju pak kapiteli iz Sv. Lovre i Sv. Stošije u Zadru. Osobito je zanimljiva obnova »teodozijevskoga« tipa kapitela sa životinjskim protomama i s pokrenutim akantovim lišćem. Najljepši kapiteli toga tipa izrađeni su na stupovima katedrale u Krku u XII. st.

U zadarskome Sv. Krševanu (XII. st.) miješaju se ant. kapiteli s novima koji ih pokušavaju oponašati. U prizemlju splitskoga zvonika vidljivo je nastojanje majstora (sred. XIII. st.) da što vjernije kopiraju korintske kompozitne kapitele s Peristila: prepoznaju se tek po zatvorenoj silueti i zbijenjem volumenu. Kapiteli porečkoga ciborija (1277) po svoj su prilici kopija onih Eufrazijevih iz iste katedrale. Osobito su karakteristični kubični romanički kapiteli kakvi se u nas prvi put pojavljuju u kapitulu i na zvoniku crkve Sv. Marije u Zadru, a potom na pilonima katedrale Sv. Stošije i drugdje duž obale. Zanimljivi su i zreloromanički niski, kompaktni, tzv. predtarasni kapiteli teških proporcija iz XII/XIII. st., iz bjelovarskoga muzeja i iz Srijema. Donekle im je srodan kapitel s krupnim plastičnim lišćem u dva reda, naden u temeljima zagrebačke katedrale. Posebno su karakteristični kapiteli tzv. *aux crochets*, koji se prvi put pojavljuju na arkadama splitskoga reljefa Navještenja Bl. Dj. Marije, a koji gube rimsko-korintsko naturalističko lišće.

Vijenac u kojemu se premeću palmete s akantovim listovima svojevrsni je dekorativni znak arhitekture zadarske Sv. Marije, samostanskoga kapitula i umutrašnjosti prvoga kata zvonika. Tipični ranoromanički vijenac obično ima isprekidane, izmjenične lozice, zapravo akantove vriježe s izbojima cvjetova ili bršljanastih listića; zbog različitih tipova stilizacije dobiva koji put neobične ili čak zagonetne oblike (na dovratnicima portala Sv. Lovre u Zadru, na juž. portalu splitske katedrale i drugdje) ili izrazito shematisirani gusti geometrijski tok (na dovratnicima crkve Sv. Bartula, izvorno Sv. Krizme i Damjana u Dubrovniku, i u nizu drugih primjera).

Zadarska skulptura u XI – XIII. st. pokazuje neobičnu raznovrsnost. U drugome desetljeću XII. st. sklopom benediktinki Sv. Marije romanika je u zreloj i sažetoj formi uvedena kao novi stil u hrv. umjetnost. Sred. stoljeća slijedi temeljito uređenje katedrale Sv. Stošije i gradnja samostanske crkve Sv. Krševana. Istodobno u Zadru djeluje bizantinizirajuća kiparska struja, od koje se očuvalo više kamenih ikona, a istoga je predznaka i nekoliko ikona i patera, koje su u Zadar pristigle vjerojatno preko Venecije.

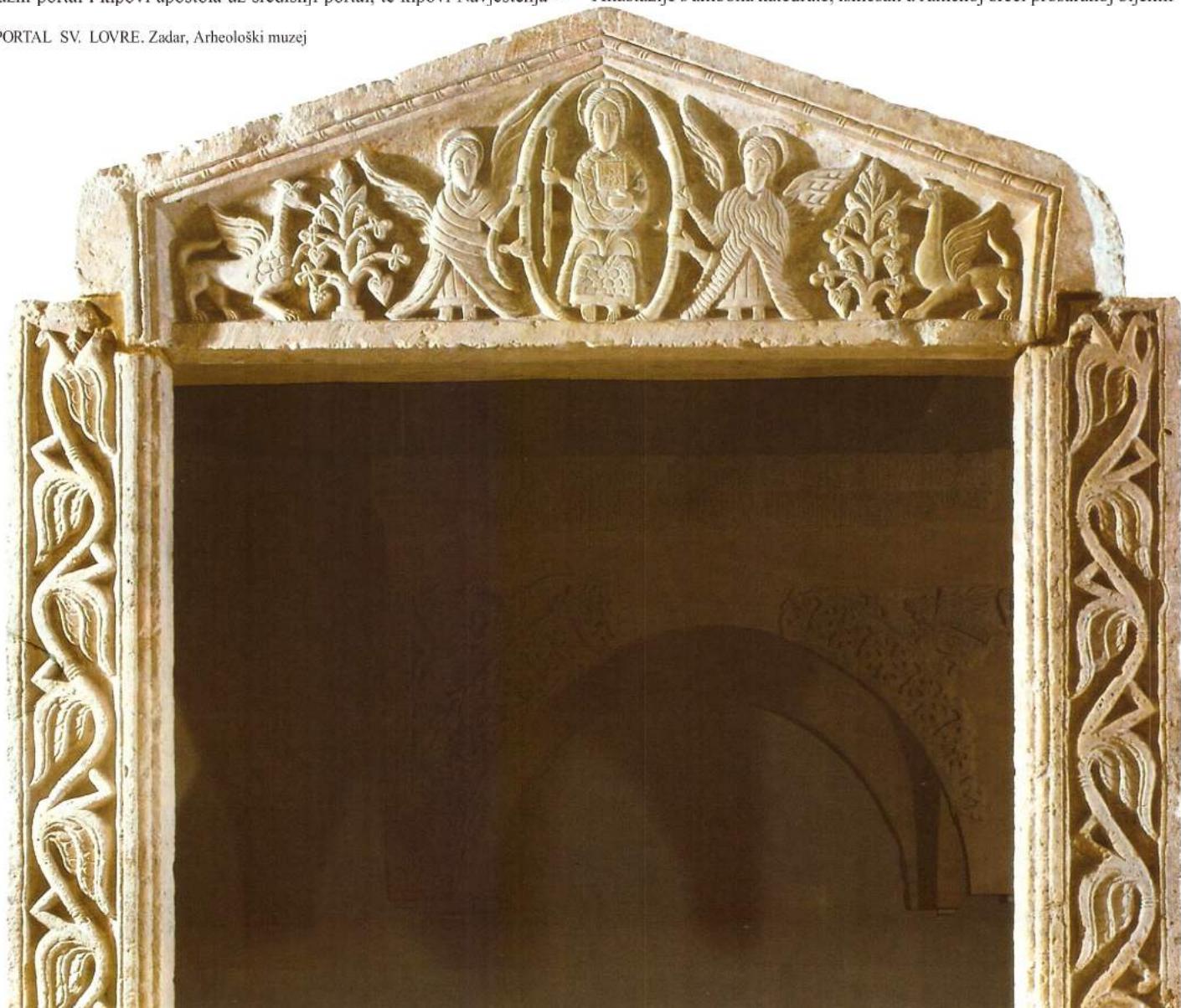
PLUTEJ IZ CRKVE SV. NEDILJICE U ZADRU. Zadar, Arheološki muzej

Razmjerno je malo djela izrazitih biz. karakteristika; osim nekoliko ulomaka iz dubrovačkoga Sv. Stjepana, dijelova jedne splitske propovjedaonice i nekoliko izravno uvezenih kamenih ikona (Rab, Vodnjan), biz. utjecaji bit će posve općenita karaktera, slično suvremenoj zapadnoj skulpturi.

Dijelovi skulpturalnog ukrasa prve romaničke faze zadarske fasade – južni portal i kipovi apostola uz središnji portal, te kipovi Navještenja –

pokazuju utjecaje lombardijske i, poglavito, emilijske romanike; apostoli donose dotad najjači trag internacionalne romaničke skulpture. Nakon uglavnom pojednostavnjene kiparske prakse XI. st. ostvaruju se gotovo suprotstavljeni oblici: podbuhli volumeni apostola i Gabrijela s portala katedrale zaogrnuti su posve antikizirajućim togama, dok istodobni kip Sv. Anastazije s amboma katedrale, isklesan u rumenoj breći prošaranoj bijelim

PORTAL SV. LOVRE. Zadar, Arheološki muzej

ANĐEO NA PORTALU ZADARSKE KATEDRALE

granulama, nosi tipičnu biz. odjeću. Na mogući slikani predložak upućuju minuciozni ukrasi i zavijoreni krajevi njezinih haljina. Lice svetice, kruna koju nosi i monumentalnost kojom se reljef nameće arkadnoj niši govori nesumnjivo za radionicu koja radi na pročelju katedrale. Na jednom nadvratniku, koji je naknadno dospio u kriptu katedrale kao antependij oltara,

prikazana je Sv. Stošija na lomači, čime je prvi put u nas dana »povijest« jednoga lokalnog sveca. Niz zadarskih skulptura iz istoga razdoblja zaokružuju akroteriji, lavovi i volovi u punoj plastici na pročeljima Sv. Stošije, Sv. Krševana, orao-lav na »stupu sramote«, te reljefi s kamenoga namještaja Lampridijeve katedrale, osobito s krsnoga zdanca.

Doticaji naše umjetnosti s talijanskim podrobno su analizirani. Za razvoj romaničke skulpture osobito su plodonosne bile stoljećima održavane veze s Apulijom i Markama. To jasno pokazuju očuvani ulomci skulpture s portalna benediktinske crkve na Mljetu koji je mogao sličiti portalu Santa Marije u Ceratti, a pogotovo to potvrđuje skulptura i arhitektura toga doba u Dubrovniku i Kotoru. Protomajstor *Eustasio*, sin protomajstora Bernarda iz Tranija, vodi 1199. gradnju dubrovačke katedrale. Na temelju analogija s portalom stolnice u tome apuljskome gradu pripisan mu je ulomak s prikazom Jakovljeva sna, izlizan ali dragocjen ostatak nekoć moćna kamenog ukrasa dubrovačke katedrale, koja je vanjskim izgledom, s visokim arkadama i galerijama poviše njih na bočnim zidovima, bila bliska katedrali i crkvi Sv. Nikole u Bariju i katedrali u Bitontu. Istodobno na suprotnoj obali Jadrana radi *Šimun Dubrovčanin*, koji je na portalu crkve Sv. Andrije u Barletti iznio cijeli kompendij raznovrsnih formula apulske i dalm. romaničke, u kojima se otkrivaju i permutirani stilimi biz. slikarske i bjelokosne umjetnosti i ikonografije. Moguće je da je monumentalna »Maiestas, Gospa s Djetetom« iz dubrovačkoga muzeja njegovo djelo; skulptura u osnovi prikazuje Prijestolje Mudrosti.

Težište razvoja romaničkoga kiparskog stila prebacilo se poč. XIII. st. iz Zadra, s Kvarnera, te iz Dubrovnika i Kotora u Split i Trogir. Programe obnove njihovih katedrala vodile su humanističke ličnosti — splitski nadbiskup Bernard iz Peruggie i trogirska biskup Treguano iz Firence. Za nadbiskupa Bernarda, 1214. splitska je katedrala dobila pozlaćene vratnice *A. Buvine*. Predlošci kojima se Buvina služio u nizanju prizora iz Kristova djetinjstva, javnoga djelovanja i Muke (28 udubljenih kaseta na dva krila vratnica, od Navještenja do Uzašašća) očito su bili nejedinstveni, pa se opravданo upozorava na konzervativnu biz. ikonografiju, koliko i na suvremene zapadnjačke sheme što ih je on mogao usvojiti posredno, preko nadbiskupa Bernarda, koji je u Split donio »mnoge dragocjene rukopise«. Po svojemu stilu majstor se povodi više za ranoromaničkim negoli za

NAVJEŠTENJE, reljef na zvoniku splitske katedrale

svremenim uzorima, te na svoj način rezimira tijek ranoromaničke umjetnosti na hrv. obali. A. Buvina je bio i slikar: njegovu monumentalnu fresku Sv. Kristofora bilježi još Cassasov crtež potkraj XVIII. st.

U unutrašnjosti splitske katedrale očuvana su dva duga naslona korskih klupa, bliska Buvinu stilu, rezbarena u domaćoj sredini XIII. st. Sedam vodoravnih pojasa s tokarenim rešetkama i geometrijskim prepletima ispunjeni su slikovitim rezbarijama životinja i biljaka. Između dvokatnih arkadica u gornjem dijelu naslona postavljeni su na ugao kvadrati s prikazima evanđelista i apostola, a na četiri kraja naslona srednjovj. gradski zaštitnici Sv. Dujam i Staš te Sv. Kuzma i Damjan. Među ostalim detaljima zanimljiv je prikaz četvorice svećenika koji držeći se za ruke pjevaju iz kodeksa otvorena na pultu.

»Kipovi i reljefi« koje je 1240. u vrijeme biskupa Treguana izradio Radovan, »najodličniji od svih u ovoj umjetnosti«, kako piše na heksametarskom lat. natpisu pod lunetom trogirskoga portala, bez dvojbe su najvrednija djela hrv. romaničke umjetnosti. Današnja cijelina portala nije nastala istodobno, nego je izvorni arhit. i ikonografski program već sred. druge pol. XIII. st. bio preinačen i proširen radovima nekolicine ranogotičkih majstora. Radovan je ostvario manje od polovice zamisljene celine, ali dostatno za poimanje izgleda cijelovita portala. Ostavio je i jasniju naznaku arhit. okvira cijelog portala — ponajprije njegov temelj: telamone i lavove te prikaze iz ciklusa Mjeseci u donjoj zoni, a lunetu u gornjoj, koja je trebala biti presvođena reljefnim prikazima iz Kristova života, od čega je izradio tek dio. Donja je zona trebala u Radovanovoj zamisli imati zaokružen kalendarski niz (ostvareno ih je tek pet, od prosinca do travnja) komponiran u rasporedu od po dva pilastera nošena na plećima telamona sa svake strane vrata. Teološka točka gornje zone temelji se na sakramentalnom značaju Kristova rođenja, što tumači luneta isklesana »à double face« (poput Antelamijevih na Baptisteriju u Parmi) s prikazom Rođenja na prednjoj i sa znakom križa na stražnjoj strani, jedna i druga ispunjena iscrpnim didaktičnim sadržajima. Time je Radovanova luneta prvi timpanon koji Kristovo rođenje uzima za središnju temu čitavoga gl. pročelja. Obilježja su Radovanova stila sigurno komponiranje, fina obrada detalja i izrazit osjećaj za prikazivanje materije u povisenu reljefu. Očita je sličnost dijelova trogirskoga portala i drugoga luka središnjeg portala bazilike Sv. Marka u Veneciji, pa datacija trogirskoga portala važi kao uporište za kronologiju venec. skulpture toga doba.

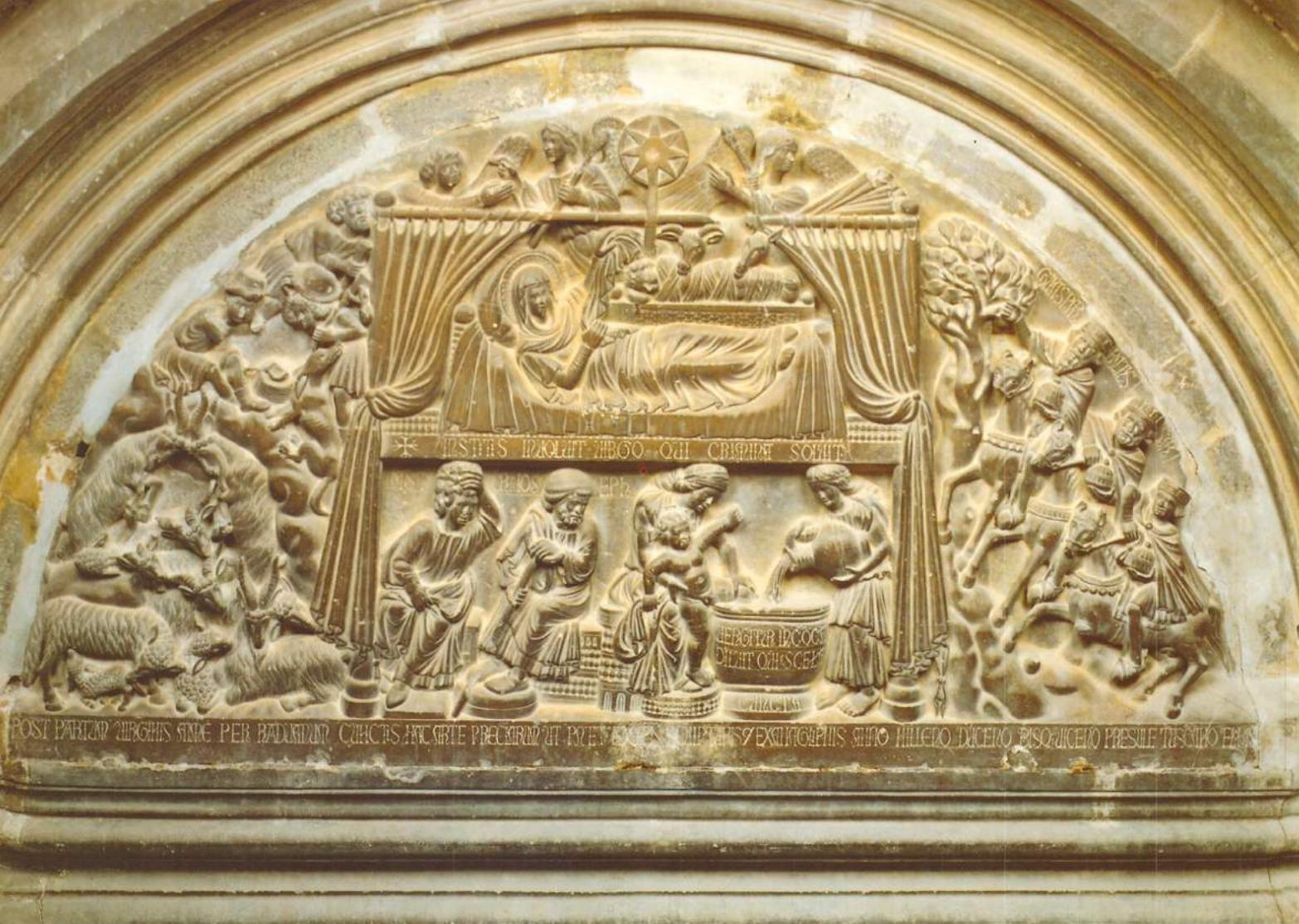
Nakon Radovana u dalm. se skulpturi pojavljuje niz propovjedaonica i ciborija bliskih stilskih elemenata, između Dubrovnika i Bribira, Splita i Trogira. Neki od trogirskih i splitskih kapitela upućuju na kapitele »živih košara« Alfana iz Termolija (oko 1230). Premda su sve te propovjedaonice i ciboriji, od kojih je većina posvjedočena tek ponekim ulomkom ili opisom, varijacije zajedničkoga prototipa, nema čvršćih dokaza da bi bili djela iste radionice (za kapitele trogirskoga ciborija nađena je i izravna venec. paralela).

A. BUVINA, detalj vratnica splitske katedrale

PROPOVJEDAONICA U SPLITSKOJ KATEDRALI

RADOVAN, luneta portala trogirske katedrale
LIK DONATORA NA FRESKI U CRKVI SV. MIHAJLA KRAJ STONA

Uz Radovanovo djelo važno mjesto u razvoju romaničke plastike XIII. st. zauzimaju splitski reljefi i skulpture na zvoniku katedrale. Reljefi magistra *Otta*, premda djela zakasnjelog majstora, ipak se uklapaju u sliku splitskoga i trogirskoga XIII. st., kada su kipari progovorili narodnim jezikom. Njima se potvrđuje raspon romaničkoga kiparstva, koje se u isto vrijeme iskazivalo gotovo pučkim Ottovim likovima, kao i rafiniranim animalističkim minijaturama majstora Radovana. Osim reljefa s prikazom mjesnih zaštitnika, Otto je radio i frontalni luk s prikazom lova nad propilejima zvonika. Luk je imao ikonografski nazivnik sličan oblim stupcima Radovanova portala, dok reljef prikazuje poznatu legendu o apostolskom poslanju Sv. Dujma i apostolskom podrijetlu splitske crkve. Moćno klesani lavovi nad ulazom u predvorje i skupina ljudskih likova iznad lavova posve su sigurno u svezi s Radovanovom skulpturom. Među njima je najznačajniji reljef Navještenja, koji još odaje bizantinizirajuće značajke, ali ikonografski počiva na posve zapadnjačkoj teološkoj shemi; Utjelovljenje Kristovo zapravo je početak Muke. Taj reljef s nekoliko figuralnih konzola sa zvonika (u Muzeju grada) najmonumentalnije su djelo splitske romanike. Isti majstor prevodi Radovanovo Rođenje »à double face« iz trogirske lunete u jedan iskaz, pokazujući tek ugodaj plasticiteta, ne postižući produhovljenošć lica.

Izvan tih tokova razvoja romaničke skulpture u Hrvatskoj stoji skupina ljudskih glava rustificiranih crta i izražaja lica (konzola?), nađenih u ruševinama benediktinskoga samostana u Rudini blizu Požege, te skulpture (likovi) regularnih kanonika Sv. Groba Jeruzalemskoga iz njihova samostana u Glogovnici blizu Križevaca. Skulpture radionice domaćih kamenara okupljenih potkraj XIII. st. na podizanju općinske palače u Puli uklapa se u liniju provincijskih stilskih formi. Posebnu kiparsku cjelinu čine velika drvena raspela; u Istri ih je očuvano pet, a najstarija su iz Bala i Galizane; raspelo iz Pule (zapravo iz porečke biskupije) i iz Gracišća međusobno se odnose kao predložak prema replici; trijumfalni »živi Krist« iz Eufrajziane u Poreču pretvoren je u gotičko doba u ikonografski tip »žalosnoga Krista« (glava mu je tada iščašena iz ključnih kostiju i pada ustranu, a jedna nogu mu je slomljena prebačena preko druge te s njom spojena samo jednim čvlom). Tome treba pridodati i zreloromaničkoga trijumfalnoga »Velog boga« iz nekadašnje benediktinske crkve Sv. Nikole na Susku.

Mnogobrojni su primjeri prijelaznoga romaničko-gotičkog stila koji se razvijao u drugoj pol. XIII. st. (Trogir, Split, Zagreb); među njima su osobito karakteristični obnovljeni portalni zadarske katedrale te gotovo istodobni portal pulske franjevačke crkve koji pokazuje sličnu kompozitnost dekorativnoga repertoara, premda njegov način obrade ukrasa upućuje na posve definirani gotički stil.

Pretvorba romaničkoga stila u gotički najbolje se pak može pratiti u predvorju trogirske katedrale, gdje 70-ih godina Radovanov portal dovršava radionica koja je, sudeći po kapitelima i profilacijama rebara pod svodovima, bila upoznata s dekorativnim oblicima Castel del Monte i drugih apulskih spomenika Fridrihova doba. Obilježja prijelaznoga romaničko-gotičkoga stila imaju portal i kapiteli dvorske kapele u Medvedgradu kraj Zagreba koju je gradio zagrebački biskup Filip 1248 – 53.

Slikarstvo. Freske u crkvici Sv. Mihajla kraj Stona svojevrsni su međa ranoromaničkoga monumentalnog slikarstva. Obnovu crkve i freske u njoj dao je izvesti Mihajlo koji je krunu zetskoga kralja dobio od pape 1077; stilski, slikarije su izvedene u rustificiranoj ali osebujnoj inačici benediktinskoga slikarstva. Stonski ciklus tek je djelomično čitljiv; nesumnjivo je temeljen na ideji Grijeha (prikaz Istočnoga grijeha u apsidi) i Otkupljenja (donator s modelom crkve u ispruženim rukama i prikaz anđela koji vodi grešnika pred Posljednji sud iznad njega). Srodnii su mu mlađi ulomci fresaka iz Sv. Tome u Kutima nad Bokom kotorskom (Muzej u Herceg-Novom).

Od raskošnoga slikarstva dubrovačke katedrale (srušena u potresu 1667) očuvani su samo ostaci. U apsidi je nadan donji dio niza dvanaestorice apostola, bizantinizirajuće ikonografije i stila; slične su freske otkrivene u crkvi Sv. Ivana na Šipanu. Izrazitije odlike romaničke stilizacije pokazuju ostaci fresaka s prikazom Gospe između dva sveca s likom biskupa u luneti arkosolija prislonjenoga uz juž. zid dubrovačke katedrale, nastao prije 1120. Utjecaje benediktinske južnotal. ranoromaničke umjetnosti pokazuju i dijelovi fresaka u crkvi Sv. Ilijie na Lopudu.

S poč. XII. st. poječu ulomci ciklusa fresaka u prostoriji na prvoj katu romaničkoga zvonika Sv. Marije u Zadru. U isjećima križno-rebras-toga svoda, čiji se pojasi upiru na kubične kapitele s uklesanim sloganima imena kralja Kolomana, bila su naslikana poprsja arhanđela. Među kompozicijama na zidovima djelomično su očuvani prizori Triju mironosnica na Kristovu grobu, Oplakivanje Kristovo, te Krist u slavi sa simbolima evangelista između dvaju parova svetačkih likova. Nad Vekeneginim grobom u kapitulu nalaze se ostaci kompozicije Navještenja istih stilskih značajki. Te se freske odlikuju posve zapadnjačkim stilom.

U crkvi Sv. Ivana i Teodora nad Bolom otkrivene su freske nastale sred. XII. st. One, međutim, obnavljaju potpun ranokršć. sadržaj kakav se nalazi i u građevini iz VI. st. nad kojom je crkva podignuta. Karakteristični su motivi pelte, sročili listovi, frizovi vriježa s rozetama unutar ovalnih polja, rozete koje se ponekad javljaju i drugdje u romaničkom slikarstvu (npr. donja crkva San Clemente u Rimu), a pod izravnim su utjecajem ranokršć. slikarija. Veći dio očuvanih djela monumentalnoga slikarstva hrv. romanike temelji se na uobičajenim figuralnim kompozicijama. U ikonografskome pogledu, apokaliptični Krist Sudac u središtu je romaničke crk. dekoracije. Na temelju ostataka očuvanih ciklusa razabire se u kolikoj je mjeri domaća sredina umjela preraditi stileme onodobnoga zapadnog romaničkog i s druge strane biz. slikarstva. U takvu je kompozitnom stilu bio izведен mozaički prikaz Deizisa (uništen krajem XVIII. st.) s nizom stojecih apostola ispod njega, što ga je naručila oko 1175. Stana, kći kneza Petane, prokonzula Zadra i Dalmacije. Sadržaj je toga mozaika po svoj prilici bio u reduciranu mjerilu, ali u izrazito bizantinizirajućem slikarskom izrazu ponovljen u zadarskoj crkvi Sv. Andrije u posljednjoj četvrtini XII. st. Određenu sličnost, ali uz znatniju romaničku sastavnicu, imaju i ostaci fresaka u Sv. Petru Starom, crkvi dograđenoj uz ist. stranu Sv. Andrije. Neki autori smatraju da se među slikarima zadarskih crkava iz XII. i XIII. st. vide tragovi braće Mateja i Aristodija, sinova Zorobabela iz Apulije, koji su kao vrsni zlatari i slikari djelovali u Zadru i u unutrašnjosti Bosne; T. Arhiđakon ih spominje kao heretike Crkve bosanske.

Vjerojatno su iz istoga doba freske prvoga sloja u sjev. apsidi Sv. Krševana, od kojih se u konhi očuvao lik Kristov između Sv. Benedikta i nepoznata sveca, a u donjoj zoni još osam svetaca od kojih su bolje očuvani Sv. Kuzma i Damjan; na njima se uočava utjecaj montecassinske benediktinske umjetnosti. Mlađi sloj fresaka u istoj crkvi mogao je nastati obnovom nakon križarskoga pustošenja Zadra 1204; freske pokazuju iz-

KRIST BLAGOSLIVLJA,
freska u apsidi katedrale u Zadru

RASPELO IZ GALIŽANE

RASPELO IZ CRKVE SV. FRANE
U ZADRU. Zadar, zbirka samostana
Sv. Frane

vjesne dodire s venetskim majstорима, који су у то доба прерадивали стиле коменскога сликарства, а дјеломично су се очували приказ Родења Kristova у горњој, четвртаци светаца i Deizis u средњој i arhanđeo Mihovil u donjoj zoni.

U boćnim apsidama zadarske katedrale naslikane su oko 1285. nove freske. U konhi sjev. apside prikazan je Krist između Sv. Tome Beketa i Sv. Stošije, te osmorica stojecih svetaca ispod njih. U konhi juž. apside je Deizis, dok su od svetaca u donjoj zoni raspoznatljivi samo prikazi Sv. Kuzme i Damjana. Po svojemu izrazitom kolorizmu i srodnostima sa suvremenim mletačkim slikarstvom u kojem se naziru prvi elementi nadolazeće gotike, te su freske bliske stilu dvojne ikone Majke Božje s Djetetom te sa Sv. Petrom na drugoj strani iz samostana benediktinki u Zadru.

U Gospinoj crkvi u Srimi nedaleko od Šibenika nalazi se u gornjem dijelu apside uokvirena kompozicija uspravne Marije s Djetetom između Sv. Vida i Sv. Jurja, vjerojatno djelo kakvoga mjesnog slikara iz XIII. st.

U posljednjoj četvrtini XIII. st. naslikan je Deizis na trijumfalnom luku župne crkve u Donjem Humcu na Braču, koji se može vezati uz djelatnost tzv. splitske romaničke slikarske radionice. Epigrafska svojstva lat. molitve uz prikaz Majke Božje pokazuju neke gotičke crte u gotovo naturalističkoj fisionomiji Sv. Ivana Krstitelja, dok draperije pokazuju karakterističnu romaničku preradbu biz. tipova.

S obzirom na bolju očuvanost, premda se očuvani ciklusi nalaze većinom u crkvicama izvan gradskih središta, linija razvoja istarskih romaničkih fresaka može se jasnije prosudjivati. U rasporedu slikanih kompozicija slijedi se još uvijek starokršć. tradicija: na trijumfalnom luku nalazi se prizor Uzašašća (Sv. Foška kraj Peroja), Navještenje kao početni čin Otkupljenja ili Žrtva Abelova i Kainova kao prefiguracija euharistijske žrtve (Sv. Mihovil nad Limom, već spomenuta Sv. Agata, Sv. Jerolim u Humu, Sv. Margarita kraj Vodnjana, Sv. Vincent u Svetome Vinčentu) ili Deizis (Sv. Elizej u Draguću). U donjoj zoni apside nižu se likovi dvanaestorce apostola. Na boćnim su zidovima prizori iz Kristova života i muke te iz života svetaca. Na zap. zidu obično se slika Posljednji sud. Stil fresaka u apsidi (s prikazom Mučeništva Sv. Stjepana u srednjoj zoni, naslikan narativnom izražajnošću) i na ist. zidu opatijske crkve Sv. Mihovila nad Limom pokazuje odlike nepoznata majstora iz otoskoga razdoblja. Ranoromaničke freske u apsidi i na trijumfalnom luku crkve Sv. Agate kraj Kanfanara rad su pokrajinskoga majstora s kraja XI. st. Očuvani fragmenti fresaka iz XI. st. u Sv. Martinu u Sutlovreću s nizom svetaca u srednjem pojasu bočnih apsida pokazuju osim otoskih crta i biz. utjecaje u pojednostavljenu slikarskom izrazu i povišenoj dekorativnosti. Zapadnjačka romanička stilizacija figura i dekora posve je prevladala nad biz. ikonografskim shemama fresaka XII. st. u Sv. Foški kraj Peroja. Kod većine tih fresaka karakteristično je ranoromaničko naglašavanje obrisa likova, grafizmi u opisivanju odjeće, isticanje inkarnata crvenim krugovima.

Cjelovitost romaničkoga ikonografskog sustava najbolje pokazuju freske u Sv. Jerolimu u Humu (nastale na poticaj akvilejskoga patrijarha), u crkvi Sv. Vincenta u Svetome Vinčentu (gdje je majstor *Ognobonus* iz Trevisa — na drugome od tri sloja fresaka — krajem XIII. st. spojio bizantinizirajuće ikonografske formule u romanički grafizam i naturalizam plastičnog stila) i u Sv. Elizeju u Draguću (gdje se kompozicije sažimljju u izrazu odajući pučku ruku romaničkoga majstora iz XIII/XIV. st.). Prikriveni romanički bizantinizmi nastaviti će se pojavljivati u lokalnom slikarstvu u unutrašnjosti i u JIstri (Sv. Margarita kraj Vodnjana, Sv. Martin u Bičićima iz 1315; u Sv. Pelagiju kraj Završja u drugoj pol. XIV. st.). Bizantinizmi se u istarskoj romaničkoj umjetnosti, a dijelom i u Dalmaciji, objašnjavaju venec. utjecajima (mozaički ukras ciborija katedrale u Poreču koji je 1277. naručio biskup Oton).

Osobitu važnost imaju velika reljefna oslikana raspela iz zadarskih crkava Sv. Frane i Sv. Mihovila. Ekspresivnost likova Marije i Ivana uz rubove na raspelu iz crkve Sv. Frane upućuje na prvu pol. XIII. st., dok je drugo raspelo nastalo nešto poslije. U crkvi Sv. Marije u Zadru postojalo je i treće raspelo (stradalo u bombardiranju 1944), kod kojega su se, kao i kod prvoga, nalazili natpisi na grč. i lat. jeziku. Vjerojatno su sva tri nastala umutar domaće produkcije XIII. st. u Zadru. Slikano raspelo u splitskome samostanu Sv. Klare središnje je djelo tzv. *Splitske radionice* iz posljednje četvrtine XIII. st. (ikona Gospe od Zvonika, Bl. Dj. Marija Sustjepanska i Gospa iz crkvice na Žnjanu).

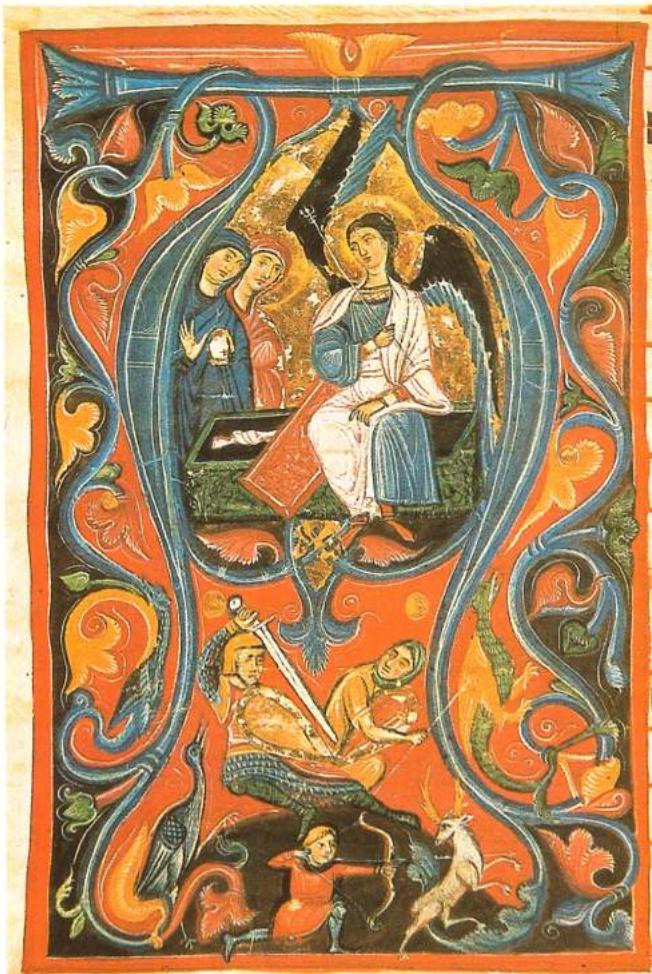

FRESKA U APSIDI CRKVE SV. VINCENTA U SVETOME VINČENTU

Pri prosuđivanju stila i tipa tih slika, raspela i ikona valja osobito istražiti njihove moguće predloške. »Hektorovićeva Majka Božja« iz hvarske katedrale (ikona je izvorno stajala u benediktinskoj crkvi Sv. Silvestra na otoku Biševu, filijali Sv. Marije na Tremitima nedaleko od Monte Gargana), koja se obično smatra najstarijom među čuvanim dalm. ikonama, nastala je

FRESKA U KAPELI SV. STJEPANA. Zagreb, nadbiskupski dvor

INICIJAL IZ ANTIFONARA »F«. Zadar, zbirka samostana Sv. Franje
ROĐENJE IVANA KRSTITELJA, minijatura u Trogirskom evanđelistaru. Trogir, riznica katedrale

izravnim ugledanjem na lik Majke Božje iz crkve Santa Maria de Pulsano na Monte Garganu. Jedna zadarska ikona koja je do poč. XIX. st. stajala u dominikanskoj crkvi, a 1950. bila prodana u američku Kress Collection (sada izložena u El Pasu, New Mexico) nastala je po istome predlošku. Zadarsko podrijetlo te slike dokazuje Majka Božja koju je bez sumnje po njoj za crkvu Sv. Šimuna u istome gradu krajem XIV. st. slikao tzv. *Majstor ikonskog raspela*.

U manjem nizu romaničkih ikona Majke Božje s Djetetom koje najčešće prikazuju lokalne preradbe poznatih tipova, ističu se osobito ona iz crkve Sv. Andrije u Dubrovniku sa stilskim asocijacijama na neke apulijске ikone; ikona iz crkve benediktinki u Trogiru; iz Nove crkve u Šibeniku; iz crkve Sv. Šime i iz katedrale u Zadru (bliznica potonje, djelo iste ruke, nalazi se u nepoznatog vlasnika u Americi).

Od iznimne je važnosti za poznavanje dalm. slikarstva XIII. st. nalaz oštećena poliptika iz trogirske katedrale (vjerojatno djelo kakva lokalnog slikara venecijanizirajućeg izraza iz 1270-ih), koji je u barokno doba bio ugrađen kao puka drvena građa u Budislavićeva korska sjedala u istoj crkvi. Poliptih je komponiran u sedam polja koja se sužavaju od središta prema krajevima, s Majkom Božjom s Djetetom pod središnjom arkadom, s arhanđelima Mihovilom i Gabrijelom sa strana, te sa Sv. Kuzmom i Damjanom na desnom, odn. sa Sv. Lovrom i, vjerojatno, Bl. Ivanom Trogirskim na lijevom kraju – sve odreda titularima zaštitnicima i suzaštitnicima katedrale i samoga grada.

Velika ploča s prikazom Gospe s Djetetom i donatorom iz crkve benediktinki u Zadru (oko 1300) tipičan je primjer spajanja romaničkih i gotičkih crta, nastala možda u samome gradu, u tzv. adriobizantinizirajućem okružju, prije pojave Paola Veneziana.

Usamljeni su primjer romaničkoga zidnog slikarstva u S Hrvatskoj freske iz treće četvrtine XIII. st. u sakristiji zagrebačke katedrale, koje je naručio biskup Timotej. Tu je, među ostalim, i kompozicija unutar koje su prvi put zajedno prikazani Sv. Dominik i Sv. Franjo, sa Sv. Kvirinom u sredini i Kristovim poprsjem iznad njih; stilski se vežu za umjetnost Lacijs (Anagni, Subiaco).

Primijenjena umjetnost. Rana romanička umjetnost nastala je ponajprije kao redovnička umjetnost, pa se u iluminiranim samostanskim kodeksima često nalaze modeli za monumentalne kiparske i slikarske kompozicije njihovih crkava. Veći broj očuvanih oslikanih rukopisa izrađen je u domaćim skriptorijima. Unutar ranokršć. Splitkog evanđelistara, najstarijega očuvanog rukopisa u Hrvatskoj, umetnuti su u XI. st. dijelovi s ornamentalnim inicijalima sličnim onima koji se nalaze u »Passionale« (MR 164) zagrebačke Metropolitane, što ga je pisao splitski đakon Majo. Na fragmentima iluminiranoga Rapskog evanđelistara s kraja XI. st., nastalog u krugu benediktinskih skriptorija Zadra, Osora i Raba, nalaze se lijepi teratološko-pleterni ukrasi i figuralne minijature, među najstarijima u nas. Blizak mu je Osorski evanđelistar iz 1081/82 (danas u Rimu, Vat. Borg. Latinus 339). Iluminacije u njemu srođene su apulijskome minijaturnom slikarstvu (Svitak br. 2 iz kat. u Bariju). U istoj skupini rukopisa pisanih beneventanom i ukrašenih beneventansko-montecassinskim minijaturama nalaze se kodeksi koji su nekad pripadali benediktinskom samostanu Sv. Marije u Zadru; tzv. Cikin časoslov (danas u Bodleiani u Oxfordu, Ms. Canonici liturgical 277) i Vekenegin evanđelistar iz 1095/96 (Bodleiana, Ms. Canonici Biblical Latin 61) te Vekenegin časoslov (u Madžarskoj akademiji znanosti, Cod. lat. 8-o.5) koji su izrađeni u benediktinskom skriptoriju samostana Sv. Krševana u Zadru. Pretpostavlja se da je ista ruka radila iluminacije u sva tri rukopisa koji su po svojemu sadržaju iznimno važni za nacionalnu kulturnu povijest.

Karakteristični tip iluminacije komplikiranih prepleta u XI. st. pokazuju rukopisi očuvani u knjižnici Franjevačkoga samostana Sv. Franje u Šibeniku, Liber sequentiarum et sacramentarium i fragment Svetoga pisma, oba ispisana karolinškom minuskulom. Iz istog su doba dva rukopisa iz dominikanskoga samostana u Dubrovniku, fragment Biblije i S. Gregorii magni expositio in Job, s inicijalima u kojima se isprepleću biljni i fantastični životinjski motivi.

U XII. su st. nastala tri iluminirana rukopisa iz Riznice splitske katedrale: Misal (624 Scr. D), Evandelistar (625 Scr. C) i Origenes super exodus, čije minijature zaplenenih, suprotstavljenih ljudskih i životinjskih likova podsjećaju na ranoromaničke skulpturalne kompozicije. Inicijalima

montecassinskoga tipa ukrašen je Misal Sv. Sabine (zagrebačka Metropolitana MR 166), pisan vjerojatno u Dalmaciji.

S kraja XIII. st. je niz iluminiranih rukopisa, od kojih se ističu osobito antifonari i graduali iz zadarskoga Franjevačkog samostana s razvijenim kompozicijama. Neki od rukopisa zagrebačke Metropolitane nastali su u skriptorijima Bologne i Padove. Najljepše minijature XIII. st. nalaze se u dva evanđelistara iz Riznice trogirske katedrale. Izvorno je iz Trogira i Breviarium (mr 70-I-II), danas u Metropolitani u Zagrebu. Stil minijatura Splitskog brevijsa iz 1291 (danasa u Museo Correr u Veneciji) pripada venecijanskom krugu. Neki od likova prikazanih pod baldahinima pokazuju sličnosti s rezbarijama na splitskim korskim klupama. Posredovanjem primorske beneventanske iluminacije objašnjavaju se jednostavni inicijali tzv. Kločeva glagoljaša (XI. st.), koji stoji na čelu hrv. glagoljaških kodeksa. Pod istim utjecajem nastat će mak. Zografsko četveroevangelje. Miroslavljevo evanelje pisano je za humskoga kneza Miroslava 80-ih god. XII. st. u nekom, vjerojatno dubrovačkom, skriptoriju.

Osobito je mjesto unutar romaničke umjetnosti imao zlatarski zanat. T. Arhidakon spominje kako je splitski nadbiskup Lovro (druga pol. XI. st.) poslao dvojicu zlatara u Antiohiju. U Zadru se već 1274 (kao i nešto poslije u Dubrovniku i Splitu) spominje tzv. Contrata aurificum (zlatarska ulica). Međutim, jedino se pozlaćeni križ krbavskih biskupa (očuvan u Bribiru, Vinodolu) može vezati za konkretno ime nekog Milonića. Premda većina očuvanih zlatarskih rada toga doba pokazuju utjecaje biz. umjetnosti (moćnik Sv. Vlaha u Dubrovniku u obliku glave, ukrašen emajlom; moćnik Sv. Kristofora u Rabu s poč. XII. st.), moguće je da su nastajali u domaćem umj. okruženju. Osobito su značajni zadarski moćnici izvedeni iskucavanjem — Sv. Jakova, Krševana i Aroncija (naručen od Sergija iz plemečkoga roda Madjevac); cilindrični moćnik s polukuglastim poklopcom Sv. Jakova mučenika, što ga je dala izraditi Božna za spas svojega muža Kaže; kutijica-moćnik Sv. Aroncija ili dvanaestero braće (zadnja četvrta XI. st.), koji pokazuje izravne dodire sa zlatarstvom Monte Cassina. Moćnik u obliku ruke što ga je za relikviju Sv. Izidora (čije je tijelo putovalo 1125. s Hiosa preko Zadra do Venecije) naručila Kaća, žena Dimitrova, odlikuje se filigranskim ukrasom, emajlima i ažuriranim podnožjem (druga pol. XII. st.). Istim se još pacifikal s prikazom Sv. Grgura pape (XIII. st.); bursa Sv. Marcele, Sv. Ambroza i Sv. Azela iz ninske župske crkve; moćnik Sv. Grgura pape (XII/XIII. st.). Prijenosni oltarić u Rabu, s oplatom od emajliranih pločica na kojima su likovi apostola i evanđelista, potječe iz XII. st. Sitnoj plastici pripadaju dva romanička brončana raspela iz XI. st. (dijelovi raspela) iz Siska i Martinšćine u Hrvatskome zagonju. Vrlo je vrijedan reljefni rad od bjelokosti (plenarij, tzv. diptihon zagrebačke katedrale), također iz XI. st.

Od rijetkih očuvanih spomenika tekstila ističe se Ladislavov plašt, kazula od svilenog biz. damasta, s figuralnim vezivom od pozlaćenih srebrnih

MINIJATURA IZ
SPLITSKOGA BREVIJARA.
Venecija, Muzej Correr

niti protkanih višebojnom svilom, koja pokazuje okrunjena kralja i kraljicu. Kazula je izvedena vjerojatno u Regensburgu (Bavarska) u XI/XII. st. Romaničko-gotičke odlike pokazuju i humeral biskupa Kažotića

MOĆNIK SV. ARONCIJA. Zadar,
Stalna izložba crkvene umjetnosti

LADISLAVOV PLAŠT. Zagreb, Riznica katedrale

(oko 1300), također iz Riznice zagrebačke katedrale. Romanička mitra od crvena baršuna iz Riznice trogirske katedrale ima s obje strane mletačke bizantinizirajuće minijature pod gorskim kristalom. Srođan im je kanon s minijaturom Raspeća prekriven kristalom unutar dekorativna okvira u Riznici benediktinskoga samostana Sv. Marije u Zadru. Oba su djela s kraja XIII. st.

LIT.: *Eitelberger v. Edelberg*, Die mittelalterliche Kunstdenkmäler Dalmatiens, Wien 1884. — *H. Folnessics*, Die illuminierten Handschriften in Dalmatien, Leipzig 1917. — *Lj. Karaman*, Portal majstora Radovana u Trogiru, Rad JAZU, 1938, 262. — *Isti*, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, HZ, 1948, 1—4. — *Isti*, O srednjovjekovnoj umjetnosti Istre, ibid., 1949, 1—4. — *C. Fisković*, Fragments du style roman à Dubrovnik, Archaeologia Jugoslavica (Beograd), 1954, 1. — *M. Prelog*, Između antike i romaničke, Peristil, 1954, 1. — *D. Keckemet*, Figuralna skulptura romaničkog zvonika splitske katedrale, Prilozi—Dalmacija, 1955. — *A. Deanović*, Romaničke freske u Sv. Krševanu u Zadru, Peristil, 1957, 2. — *M. Prelog*, Poreč, grad i spomenici, Beograd 1957. — *Lj. Karaman*, Andrija Buvina, Zagreb 1960. — *I. Petricoli*, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960. — *K. Prijatelj*, Slikano raspelo iz samostana Sv. Klare u Splitu, Peristil, 1961, 4. — *B. Fučić*, Istarske freske, Zagreb 1963. — *I. Petricoli*, Romanička u Zadru, u zborniku: Zadar, Zadar 1964. — Minijatura u Jugoslaviji (katalog), Zagreb 1964. — *C. Fisković*, Radovan, Zagreb 1965. — *Isti*, Dalmatinske freske, Zagreb 1965. — *V. Korač*, Arhitektonska škola Pomorja, Beograd 1965. — *A. Badurina*, Fragmenti iluminiranog evanđelistara s kraja XI. st. u Rabu, Peristil, 1966, 8—9. — *G. Gamulin*, Bogorodica s djetetom u staroj umjetnosti Hrvatske, Zagreb 1971. — *V. J. Đurić*, Bizantski freski u Jugoslaviji, Beograd 1974. — *N. Klaić* i *I. Petricoli*, Zadar u srednjem vijeku do 1409, Zadar 1976. — *L. Mirković*, Minijature u antifonarima i gradualima manastira Sv. Franje Asiškog u Zadru, Beograd 1977. — *V. Gvozdanović (Goss)*, Split Cathedral's Wooden Doors, Commentari, 1978, 1—4. — *M. Planić-Lončarić*, Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike, Zagreb 1980. — *N. Jakšić*, Romanička klesarska radionica iz Knina, Peristil, 1981, 24. — *A. Šonje*, Crkvena arhitektura Istre, Zagreb—Pazin 1982. — *G. Gamulin*, Slikana raspela u Hrvatskoj, Zagreb 1983. — *V. Gvozdanović (Goss)*, The Romanesque Sculpture in the Eastern Adriatic: Between the West and Byzantium, simpozij Romaničko Padano, Romaničko Europeo, Parma 1983. — *N. Jakšić*, Tipologija kapitela XI. st. u Dalmaciji, SHP, 1983, 13. — *M. Prelog*, Romanika, Beograd—Zagreb 1984. — *I. Fisković*, Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj, Zagreb 1987. — *J. Stošić*, Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku, u knjizi: Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Zagreb 1988. — *A. Deanović* i *Ž. Čorak*, Zagrebačka katedrala, Zagreb 1988. — *I. Petricoli*, Od Donata do Radovana, Split 1990. — *Sjaj zadarskih riznica* (katalog), Zagreb 1990. — *C. Fisković*, Dopune ikonografiji splitskih korskih klupa XII. st., Prilozi—Dalmacija, 1990. — *J. Belamaric*, Ciclus mjeseci Radovanovog portala na katedrali u Trogiru, ibid. — *K. Prijatelj*, Splitska katedrala, Zagreb 1991. — *M. Jurković*, »Doppelkapelle« Sv. Kvirina u Krku, Prilozi—Dalmacija, 1992. — *Isti*, Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom

Jadranu, SHP, 1992, 20. — *I. Fisković*, Dva drvena plastička raspela iz romaničkog doba u Istri, Peristil, 1992—93, 35—36. — *T. Marasović*, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, Split 1994. — Sveti trag (katalog), Zagreb 1994. — Radovan i njegovo doba (zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa), Trogir 1994. Jos. B.

ROMANTIZAM, pokret u eur. umjetnosti pri kraju XVIII. st. i u prvoj pol. XIX. st., nastao kao reakcija na racionalizam i klasicizam. Vremenski se podudara s razdobljem velikih društvenih promjena koje se događaju između francuske revolucije 1789. i revolucionarne godine 1848, kada znatno jačaju građanski slojevi. U romantizmu su se razvili kult prirode, koji je uveo već J. J. Rousseau, te zanimanje za egzotične motive izvan eur. zemalja. Iz romantičnoga interesa za prošlost, za pov. građevinе i stilove nastaju povijesni stilovi u arhitekturi (*historicizam*); iz zanimanja za osobe i događaje iz povijesti, osobito srednjovjekovne, *povijesno slikarstvo*; iz želje da se građevine iz prošlosti očuvaju kao spomenici rađa se konzervatorstvo (služba zaštite spomenika), a radi čuvanja pokretnih spomenika umnaža se broj nacionalnih, regionalnih i mjesnih muzeja.

R. obuhvaća sklop raznorodnih pojava koje daju pečat eur. kulturi u prvoj pol. XIX. st. Povijesni pak stilovi i pov. slikarstvo obilježavaju i drugu pol. XIX. st.

Isticanjem osjećajnosti i mašte, r. je osobito snažno obilježio književnost, glazbu, likovne umjetnosti. U slikarstvo r. uvodi franc. slikar Th. Géricault (»Splav Meduze«, 1819), a razvija ga do vrhunca E. Delacroix mnogobrojnim slikama (pov. i orijentalne teme), koje se odlikuju isticanjem pokreta, smionom upotrebo boje i kontrastima svjetla i sjene. U doba romantizma razvijaju se jeftinije grafičke tehnike (litografija, fotografija), koje omogućuju približavanje lik. umjetnosti najširim društvenim slojevima (ilustracije novina i časopisa, karikature).

Narodi koji nisu imali vlastite države doživljavaju r. poglavito kroz bujanje nacionalne svijesti, zanimanje za narodni jezik, vlastitu prošlost i narodnu umjetnost. Književnost, lik. umjetnosti i glazba služe u prvoj redu razvijanju svijesti, pa su osobito naglašeni nacionalno-didaktički i prosvjetiteljski elementi. U tim sredinama u likovnim umjetnostima i arhitekturi r. nije kontrast klasicizmu, već se isprepleće s njim, s biderma-